

RITUALS DIAGNÒSTICO-TERAPÈUTICS DE LA MEDICINA POPULAR A PEDREGUER

M.ª Teresa Puigcerver Gilabert

Introducció

Des del seu origen l'home ha lluitat contra la malaltia, tractant d'eliminar la seua causa, relacionada quasi sempre amb el món sobrenatural (Déu o la màgia). I ha emprat gran nombre de mètodes per a recuperar la tan ansiada salut.

Molts eren els processos rituals utilitzats per la medicina primitiva per a diagnosticar i curar les diverses malalties. Alguns d'aquests processos, que tractarem en aquest estudi, resten en la medicina popular i han sigut estudiats abans, en altres ocasions, des de diferents punts de vista¹.

Durant molt de temps van ser considerats com a bruixeria i, per tant, van ser atacats per l'Església i les institucions oficials. Bona prova d'això és l'obra de B. J. Feijoo *Teatro Crítico Universal*, del segle XVIII. Aquestes influències van fer, segurament, que els rituals pagans passaren a recobrir-se d'un fals aspecte religiós, invocant Déu i els sants, i deixant a un costat els altres poders sobrenaturals, els quals, tanmateix, sempre han subsistit per sota de tot l'entramat.

També han estat considerats com a ritus sense sentit, sense cap funció; com a pervivències, degut a la influència de les teories evolucionistes de Taylor. S'han estudiat com a processos desfaçats, fora del seu context i època.

Per altra banda han sigut estudiats per in-

terés folclòric, tractant de recuperar les arrels perdudes dels costums i tradicions populars, gràcies a les quals es pot entendre la cultura del poble.

Nosaltres pensem, com també diu Ackerknecht², que son ritus que existeixen perquè tenen una funció social, donen solució a unes malalties culturalment definides que només ells poden curar o, si més no, així pensa el poble mèdic.

El nostre treball intenta recollir diferents mètodes diagnòstico-terapèutics de l'anomenada medicina popular, els quals existeixen actualment a Pedreguer, i tenint en compte que competeixen amb altres alternatives sanitàries, dintre les quals està la medicina oficial. I veure perquè la gent tria aquests mètodes per a solucionar les seves dolències d'entre totes les possibilitats que té.

La Sanitat a Pedreguer.

Per a assolir tot això és important tenir en compte la situació sanitària de Pedreguer, que comptava en el centre mèdic el 1986 amb tres metges de medicina general, un ATS i una comare, com a representants de la SS. Els metges especialistes de la SS que poden atendre als habitants de Pedreguer són a Dénia (8 km.) i a Gandia (26 km.). En aquesta última població estava el hospital més proper fins que en juliol de 1986 obriren el Hospital Comar-

cal de Dénia.

Com a representants de la medicina privada hi havia dos metges de medicina general, un dermatòleg, un especialista en nutrició i diversos ATS. D'altra banda la població també visita els metges privats de Dénia, Gandia i, sobretot, València.

Les medicines alternatives com l'Homeopatia, l'Acupuntura, la medicina Naturista i altres no són massa conegudes i, per tant, no compleixen cap funció important en la població. Els curanderos sí que són prou visitats. Els més coneguts són el de Beniarbeig i la curandera d'Ondara. A Pedreguer no hi ha curanderos, però sí especialistes locals, els quals practiquen els processos rituals que tractem d'estudiar.

Després de veure totes les alternatives que té un habitant de Pedreguer per posar remei a les seues malaties, cal dir que la medicina oficial és la més utilitzada, sobretot la de la Seguretat Social, potser perquè quasi tot el poble hi està afiliat.

Material i Mètode

Les dades necessàries per a realitzar aquest treball van ser obtingudes gràcies a la utilització d'una enquesta feta entre la població de Pedreguer, mitjançant el mètode entrevista-participació. Es va procurar que la gent entrevistada fóra de diferent edat, sexe, professió i estatus social. En ser una primera aproximació no es va recórrer a cap mètode aleatori per a triar la població objecte de l'estudi.

Van ser-hi vint-i-quatre les persones entrevistades, dotze hòmens i dotze dones, d'edats entre 16 i 78 anys, i una edat mitjana de 43,3 anys.

Cal dir que pot resultar un biaix el fet que les enquestes foren fetes pel matí, la qual cosa implica que la gent enquestada fou la que era a casa a aqueixes hores i no la que estava treballant fora.

— Característiques de la població entrevistada:

Edat: 16-78 anys, amb una mitjana de 43,3 anys.

a) Distribució de professions:

- L'aurador: 3
- Mestressa de casa: 7
- Comerciant: 10
- Administratiu: 1
- Depenent de comerç: 3

b) Distribució segons el nivell d'estudis:

- No classificables: 45,8%, comprenen sobretot els majors de 45 anys.
- Primaris: 20,8%
- Secundaris: 29,2%
- Superiors: 4,2%

Resultats

És important destacar que cap dels entrevistats no era el que podem anomenar «especialista local», i per tant les descripcions dels actes rituals potser que no siguen riques en detalls sinó més bé explicacions de gent que els ha vist des de fora i, en molts casos, sols els coneix per boca d'altres. Per tant és clar que no s'han pogut arribar a saber les oracions o eixarms emprats en alguns d'aquests processos rituals.

A) MAL O PRESA D'ULL

És la malaltia cultural menys coneguda i, per tant, tampoc és molt conegut el procés utilitzat per a curar-la, a diferència del que passa, per exemple, a la comarca del Baix Segura³, on és la més coneguda, i on els símptomes són ràpidament reconeguts, la qual cosa fa acudir de seguida al curandero, el qual sol ser el que li posa remei. En aquesta comarca està tant arrelat que inclús hi ha maneres de prevenir el *mal d'ull*, com son «la higa» i el llacet o floquet vermell al coll del xiquet.

A Pedreguer, la majoria de la gent creu que és una maldició que una persona li tira a una altra, per enveja sobretot; encara que no sol alterar la salut.

Sols una persona va dir: «Es produeix quan algú que té la vista molt forta, mira moltes vegades a un xiquet o xiqueta boniquet. Així li pren d'ull i el xiquet perd la gana de menjar fins a arruïnar-se del tot. Per a saber si una

persona és presa d'ull o no, es du a una persona de gràcia, la qual agarra un got d'aigua, posa dintre unes gotes d'oli i diu un eixarm secret. Si el xiquet té el *mal d'ull*, l'oli es perd: es fa aigua». Aquest procés es repeteix dues o tres vegades fins que l'oli sure dalt de l'aigua. Açò ocorrerà quan la persona siga ja curada.

Com podem vore, aquesta malaltia té com a causa els poders d'una altra persona, és a dir, té un origen sobrenatural.

B) SOL AL CAP

Es produeix quan una persona està molt de temps al sol o fins i tot sols per enlluernar-se en mirar una paret blanca.

Pot ésser que siga amb l'*enfit* la malaltia culturalment definida més coneguda en aquesta vila i el seu ritual curatiu un dels més practicats. Aquest el realitza una persona «de gràcia», i a la qual acudeix molta gent quan tenen un mal de cap tan gran que «no deixa viure».

Hi ha dues maneres de diagnosticar i curar el *sol al cap*, i les dues són igualment practicades:

1.—Es posa al foc una cassola de test petita amb aigua i es deixa bullir. Després se li posa un pessic de sal i es diu el nom i l'edat del malalt. Es fica la cassoleta cul per amunt dintre d'un llibrell i la persona de gràcia diu una oració en veu baixa. Si el malalt té el *sol al cap*, tota l'aigua quedarà dintre la cassola i el llibrell quedarà buit.

Aquest acte s'ha de fer diverses vegades fins que l'aigua quede tota dintre del llibrell. Té l'avantatge que es pot fer sense que el malalt estiga present, sols fan falta les seues dades personals. El malalt ja experimenta milloria després de la primera sessió.

2.—Es posa un got d'aigua dalt del cap del malalt. Es diu una oració i si l'home té el *sol al cap* l'aigua bullirà. Aquest got d'aigua es guarda fins l'endemà i, després, es tira al sol i es veu com s'evapora; la qual cosa significa que se'n va el sol que el malalt tenia al cap.

Aquest ritual ha de fer-se tantes vegades com siga necessari fins que l'aigua ja no bullga.

C) L'ENFIT

Tots els enquestats coincideixen en que és una parada de menjar o de beguda que es fa en menjar o beure alguna cosa amb fàstic o sense ganes. S'infla el ventre; es perd l'apetit i es produeixen oix i angúnia. Sol passar molt als xiquets.

El procés ritual per a diagnosticar i trencar l'*enfit* és el més meticulós de tots els estudiats. Cal fer-lo pel matí i quan el xiquet està dejú durant tres dies seguits. Es pot trencar de dues maneres:

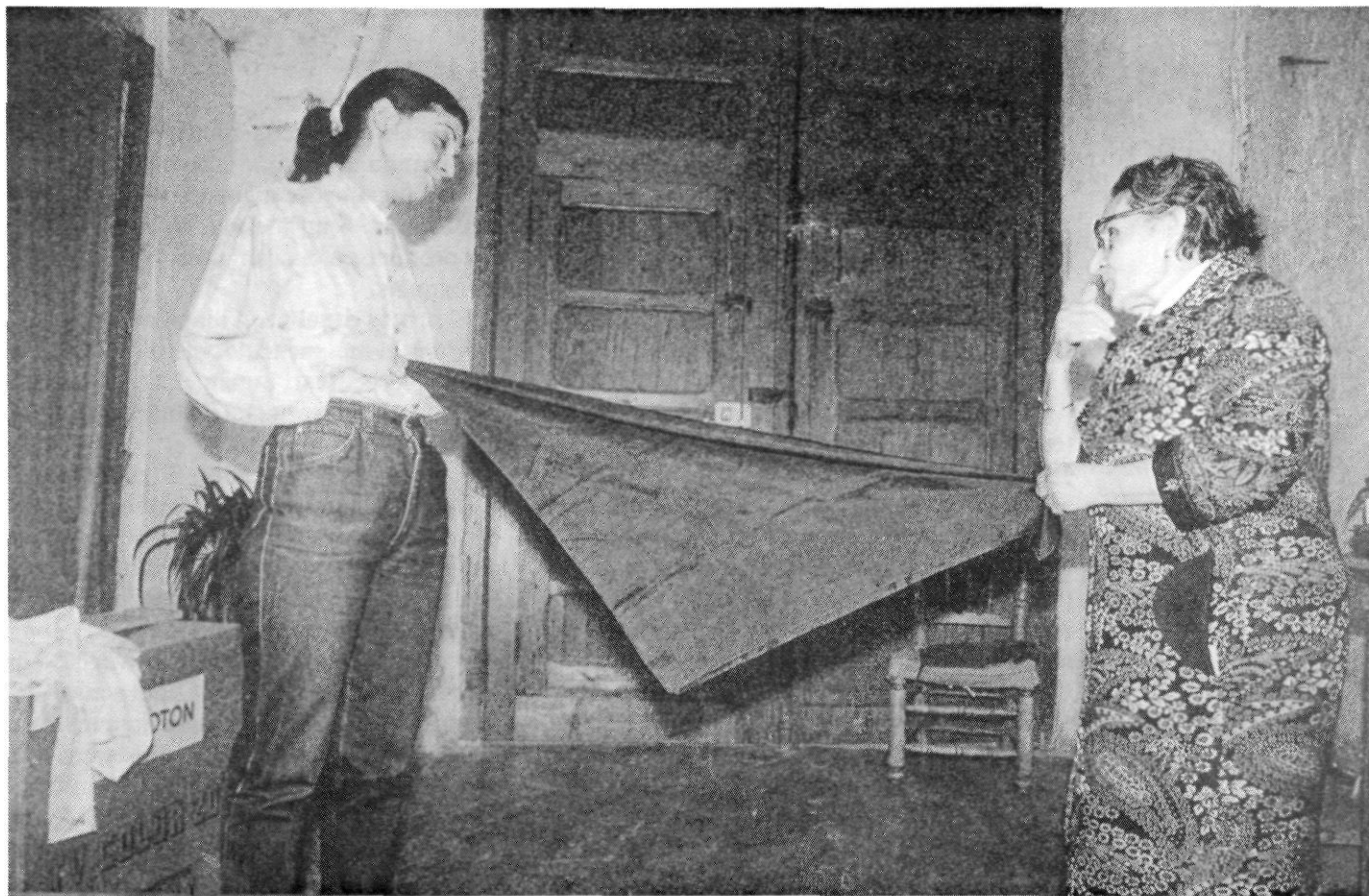
1.— Amb un mocador. L'eixarmador es col·loca davant del malalt i li dona una punta del mocador per tal que l'aguante amb els dits damunt la panxa. Ell agarra l'altra punta i estira el mocador que amida exactament tres vegades la distància entre el seu colze i la punta dels dits. L'amida per a comprovar-ho i després comença el ritual. Es fa el senyal de la creu tres vegades i tres creuetes damunt la punta del mocador, acompanyada cada una d'una oració o eixarm que sols ell sap: Amida una braça i torna a fer les tres creuetes i les oracions. Això es repeteix una altra vegada. Torna a amidar, per tercera vegada, i la seua mà arriba a la panxa del malalt, i si aplega per damunt d'on aquest té agarrat el mocador, que pareix que s'haja fet més curt, és que està enfitat; l'eixarmador li farà les tres creuetes en la panxa i li la fregarà. Si la persona no està enfitada la mà arribarà just a la panxa, tocant-la amb la punta dels dits.

Aquest acte es repeteix tres vegades.

Ací veem clarament la invocació a la Santíssima Trinitat, en la repetició del número tres durant tot l'acte.

2.—Es fan fregues d'oli a la panxa del malalt i es diuen oracions. Les fregues tenen una direcció especial.

Volem fer notar que no tots els entrevistats, en particular els més joves, sabien tan explícitament com es trencava l'*enfit*.

D) GOLLS

Són uns nucs que es formen a la gola. La majoria de la gent no va saber dir perquè es formaven, però uns quants dien que apareixen al refredar-se o en rebre una ventada d'aire gelat. Al mateix temps apareixen uns bonys en la part de darrere de les monyèques.

Els *golls* sol trencar-los tot el món. No es necessita cap eixarm per a fer-ho. Hi ha dues maneres de trencar-los:

1.—S'unta el dit gros amb oli i agarrant la

mà del malalt se li freguen els nucs de les monyèques cap al colze, apretant. En trencar els bonys es produeixen esclafits. El malalt sol sentir-se millorat de seguida i nota que va desapareixent el nuc de la gola en el costat contrari a la monyeca que li freguen. Després es fa èl mateix a l'altre costat.

2.—Una altra manera és posant el malalt assegut, recolzat en els genolls del sanador, el qual li agarra les orelles des de la base i li pega una estirada forta i seca que produeix un gran esclafit.

E) ESLLOMAT

Es produeix en fer una forcejada alçant alguna cosa molt pesada. La columna pega un esclafit i l'home es queda arrupit sense poder alçar-se. Tots els enquestats coincideixen en aquesta causa de l'*esllomat*, però també diuen que s'ha desvirtuat molt el sentit de la paraula, i actualment es diu que una persona està esllomada simplement quan li fa mal l'esquena.

Ningú no coneix un remei per a curar-ho, s'alivia amb una faixa, massatges i calor local.

Sols un home, ja vell, va dir que antigament es curava fent que una dona que fera poc temps que hagués tingut bessons botara damunt l'esquena del malalt.

F) RECALCADA

És un mal produït per un colp en alguna articulació o per un giró de peu. El ritual, que en aquest cas és sols curatiu, no és tan conegut com els altres, però és molt senzill: la persona de gràcia fa fregues i creuetes damunt la zona dolorida mentre diu l'eixarm en veu baixeta perquè ningú no l'escolte.

G) ENFICS

Són berruguetes que apareixen sobre tot a les mans i que poden escampar-se per tot el cos. Ningú no sap quina és la seua causa.

És l'única malaltia de totes les estudiades per la qual se sol anar al curandero, però aquest no dona bones solucions.

El millor resultat el dona la persona que té gràcia, que pot curar-los sense fer res. Un dels enquestats ens conta el següent: «Jo estava treballant en el camp i vaig veure el tio Pep, el qual deien que curava els *enfics* i li vaig dir que em mirara les mans, puix les tenia plenes. Ell me les va agarrar i va dir que això era un *enficada*, i que ell em faria un unguentet. Al cap de dos dies se'n van anar els meus *enfics*, sense fer res més».

Ningú no sap com curen els *enfics* aquestes persones.

També hi ha molts mètodes casolans:

1.—Passant per damunt dels *enfics* un caragol bover i tirant-lo després ben lluny per no tornar a veure'l.

2.—Fregant-los amb la pelleta d'un pinet jove que després es tira lluny.

3.—Cremant-los.

Aquesta malaltia també pot tenir, com el *mal d'ull*, una causa màgico-religiosa en la qual intervinga una altra persona, puix un dels entrevistats ens va dir que una manera de curar els *enfics* era fer un cadafalet de pedres i deixar-les al mig del carrer. Si algú ensopega amb elles es quedarà amb els *enfics*.

Per les maneres casolanes de curar els *enfics* pareix que per sota la consciència del poble segueixca la idea que la malaltia és conseqüència d'esperits malèfics, els quals cal traure fora del cos malalt. Això és el que pareixen significar totes les al·lusions a tirar ben lluny el material utilitzat per a curar-la, per a no tornar a veure'l, o siga per no tenir més el mal.

Discussió

És inherent a l'home preguntar-se per les causes de tots els fenòmens i per tant també de la malaltia. La medicina primitiva sol atribuir a la malaltia un origen sobrenatural i, com diuen Kenny i De Miguel⁴, «no sols explica com s'ha produït la malaltia sinó també el perquè i qui és el responsable». Això és el que passa a l'hora d'explicar la causa del *mal d'ull* i en algú cas dels *enfics*. És una persona la que té poders per provocar-hi la malaltia.

D'una altra banda l'home, en el transcurs de la història, va perdent aqueixa creència en els poders sobrenaturals com a causants de malalties, o que aquestes són castics de Déu pel seu comportament o el de la seua família. Comença a donar-li a la malaltia un origen natural, com es dona en els casos del *sol al cap* l'*enfit*, els *golls*, l'*esllomat*, la *recalcada*, etc. És respectivament, el sol intens, el menjar o la beguda, el costipat, o un altra cosa, la qual

fa que l'home estiga malalt, però en cap cas Déu o els esperits.

Però en contradicció amb tot açò estan els rituals diagnòstico-terapèutics els quals si tenen una base religiosa: invoquen a poders sobrenaturals, sobretot a Déu, els sants i la Mare de Déu. Aquests processos rituals formen un conjunt ordenat de conductes, les quals es repeteixen una i una altra vegada sense variar i tenen com a nucli un eixarm, el qual, com diu Velasco⁵ se situa a meitat camí entre les pregàries d'ús públic i els conjurs de domini restringit. Aquestes maneres culturals d'influir en la salut es designen com «eficàcia simbòlica» (Lévi-Strauss), i representen tota una cosmovisió, una forma molt determinada i particular d'entendre el món i l'home. Tanmateix les persones enquestades no dubten a dir que s'implora la curació d'aquestes malalties a Déu o als sants, encara que hagen dit abans que aquests no tenen res a veure amb el seu origen.

Tots els rituals utilitzats per a solucionar aquestes malalties culturalment definides són diagnòstics i terapèutics al mateix temps, i específics per a cada malaltia. Són realitzats per «especialistes locals», persones normals del poble no considerades per la resta com a posseïdores de cap tipus de poder sobrenatural⁶. Això és més clar encara en el cas dels *golls*, on quasi tot el món els pot trencar i pareix que, amb el temps, s'ha perdut, fins i tot, la solemnitat de l'acte de curació i el secret de curar-los. En tots els altres casos l'especialista té una gràcia que rep d'una altra persona junt amb l'eixarm Dijous Sant. Si l'eixarm es transmet un altre dia es perd la gràcia i l'especialista ja no pot curar més. Per aquesta causa quan es fa el ritual les oracions es diuen en veu baixeta o, simplement, sols per dins, perquè ningú no les pugua escoltar ni profanar. Segueixen sent ritus secrets.

Són rituals solemnes, rigorosos, on tot es fa al peu de la lletra i sempre igual, repetint moltes vegades el mateix. Sembla que, en un principi, eren pagans però l'Església s'ha encarregat de reconvertir-los, de manera que pareixen religiosos. Hom fa servir símbols amb

un significat religiós ben clar, com ara:

- la repetició contínua del número 3, el qual representa la Santíssima Trinitat o les Tres Maries;
- el senyal de la creu. Prova inequívoca de la invocació a Jesucrist. Utilitzada en quasi tots els ritus explicats. Representa la presència de Déu per fer desaparèixer el Mal;
- l'aigua, la sal i l'oli, objectes sagrats de tots els temps. L'aigua representa la puresa. La sal disolta en l'aigua dóna a entendre que és la malaltia, la qual desapareix a poc a poc.

A propòsit del que diu Mariño Ferro⁷ que els ritus es fan en parts del cos molt concretes, amb gran significació simbòlica, i que no solen tenir relació amb les zones afectades per la malaltia, hem trobat en els processos rituals estudiats a Pedreguer que les creus i les uncions es fan sempre en els membres o en les parts del cos relacionades amb la malaltia. En el cas del *sol al cap* el got d'aigua es posa al cap; en l'*enfit* es frega la panxa; en la *recalcada* es fan les creuetes damunt el mal; etc.

És molt interessant de veure com la majoria de la gent enquestada, després de dir que no creuen en la influència dels esperits en la salut ni en la malaltia, ni en les curacions miraculoses, acudeixen als especialistes locals quan reconeixen els símptomes d'alguna de les malalties que aquests curen. També cal dir que les persones que mes creuen i requereixen aquests serveis són les majors de 45 anys. Són les que millor relaten els rituals. Els més joves, sobretot els de menys de 26 anys, coneixen els ritus esmentats més per referència d'altres persones que per la pròpia experiència. Els processos rituals que més han sentit anomenar els joves són el *sol al cap*, l'*enfit* i els *enfics*.

Conclusions.

- Aquestes malalties són considerades des d'una perspectiva cultural, molt influenciada per l'educació rebuda. Són considerades afeccions lleus, però molestes, que no arriben a posar en perill la vida de la

persona. Tanmateix, quan una persona reconeix els símptomes d'una d'aquestes malalties acudeix a l'especialista local per curar-se.

- És la gent de més edat i amb menys instrucció la que més creu en aquestes afecions, i la que fa més ús d'aquests ritus curatius. Els més jòvens coneixen pocs d'aquests ritus i les seues referències no solen ser directes per haver acudit a les persones de gràcia, sino més bé perquè algú els ho ha contat.
- Les persones de gràcia i les seues arts, segueixen existint perquè compleixen una funció en la societat, li fan un servei que ningú més no pot complir. Signifiquen una alternativa més en el moment de buscar ajuda per a curar una malaltia. Al malalt no se li ocorre ni per un moment acudir al metge una vegada crega que la seua malaltia és una de les que guareixen les persones de gràcia.
- Cada una d'aquestes persones té la seua especialitat, i per tant només sol curar una de les malalties descrites, encara que hi ha gent que coneix més d'una oració i està capacitada per a curar algunes d'aquestes malalties.
- La major part de la gent no vol creure en les influències dels esperits ni de Déu sobre la salut de les persones, tanmateix segueixen invocant-los a l'hora de curar aquestes malalties un poc especials.
- El més important per al metge, de tot açò, és conèixer-ho, perquè és una realitat que hi ha, i perquè si vol comprendre les persones que tracta ha de saber les seues idees, per poder comunicar-se millor amb elles.
- Si vol inculcar en la gent que tracta uns hàbits sanitaris, i té la pretensió de canviar les creences i actituds sobre l'etiologia i el control de la malaltia, ha de tenir sempre en compte que aquestes creences populars existeixen i que no pot fer-hi front directament sense rebre el distanciament de la gent.

Bibliografia.

1. BALAGUER PERIGÜELL, E. et alii. (1987). *Rituales diagnóstico-terapéuticos en las comarcas del sur del País Valenciano*. IV Congreso de Antropología. Alacant. 21-24 d'abril de 1987 (en prensa).
2. ACKERKNECHT, E.H. (1985). *Medicina y antropología social*. Madrid. Akal. 218 p.
3. PERDIGUERO GIL, E. (1985). *Actitudes y creencias sobre salud y enfermedad en Formentera del Segura*. Memòria de Llicenciatura. Dept. d'Història de la Medicina de la Universitat d'Alacant. M.S. 364 p.
4. DE MIGUEL J. M. KENNY, M. (1980). *La Antropología médica en España*. Barcelona. Anagrama. 353 p.
5. VELASCO, H. M. (1985). *Ensalmos en rituales*. Jano XXIX, 660 H. pag. 387-392.
6. SENDRA PINA, M. P. (1985). *Medicina popular en Sella. (Alicante)* Memòria de Llicenciatura. Dept. d'Història de la Medicina de la Universitat d'Alacant. M.S. 229 p.
7. MARIÑO FERRO, X. R. (1985). *La medicina popular interpretada. I*. Santiago de Compostela. Xerais de Galicia. 308 p.

Agraïm al poble de Pedreguer i a tots els enquestats la seua col.laboració, sense la qual no haguera sigut possible aquest treball, i molt especialment a la Divisió d'Història de la Medicina de la Universitat d'Alacant, a Amparo, Carlos i José Miguel, per la seua orientació i ajuda en redactar aquest article.